

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Τμήμα
Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Σε συνεργασία με το

Δίκτυο
για την Ιστορία της Υγείας

και το

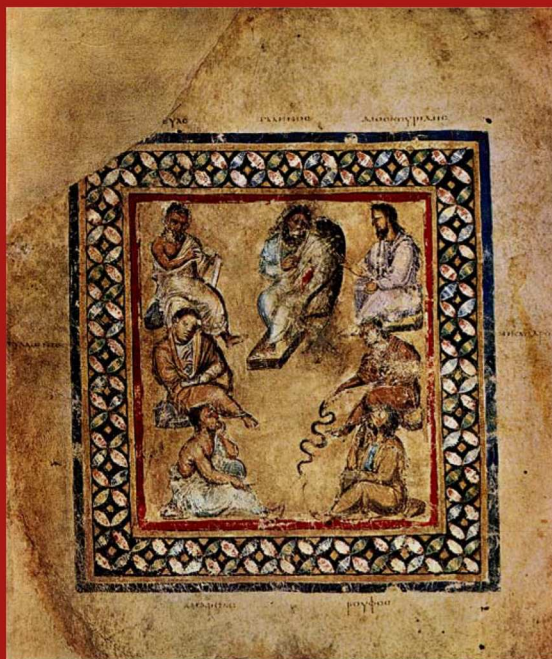
Ιστορικό Αρχείο
του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΗΜΕΡΙΔΑ

*Ίατρικὴ θεραπεία ἔστι μὲν που καὶ σώματος,
ἔστι δ' ἄρα καὶ ψυχῆς.*

Ὅψεις της Ιατρικῆς στο Βυζάντιο

Πρακτικά

Επιμέλεια

Κατερίνα Νικολάου – Κατερίνα Γαρδίκια

Αθήνα 2021

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Εικόνα εξωφύλλου

Μικρογραφία από το χειρόγραφο του Διοσκουρίδη της Βιέννης, *Der Wiener Dioskurides, Codex medicus Graecus 1 der Österreichischen Nationalbibliothek*, φ. 3ν.

Εικονίζονται οι επτά ιατροί, από πάνω αριστερά και δεξιόστροφα: Κρατεύας, Γαληνός, Διοσκουρίδης, Νίκανδρος, Ρούφος, Ανδρέας, Απολλώνιος.

Copyright © 2021 Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.

e-book, σειρά: e-ιστορήματα 2

ISBN: 978-960-466-241-8

e-ιστορήματα 2

**Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Τομέας Ιστορίας
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών**

Σε συνεργασία με το Δίκτυο για την Ιστορία της Υγείας
και
το Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΗΜΕΡΙΔΑ

*Ίατρικὴ θεραπεία ἔστι μὲν που καὶ σώματος,
ἔστι δ' ἄρα καὶ ψυχῆς.
Ὅψεις τῆς Ιατρικῆς στο Βυζάντιο*

(14 Δεκεμβρίου 2018, Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιμέλεια
Κατερίνα Νικολάου – Κατερίνα Γαρδίκια

Αθήνα 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	7
ΗΛΙΑΣ ΑΠ. ΒΑΛΙΑΚΟΣ Ασθένειες και παθήσεις στο <i>Δυναμερόν</i> του Νικολάου Μυρεψού κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή	9
ΜΑΡΑ ΒΕΡΥΚΟΚΟΥ Τα ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία της Ύστερης Αρχαιότητας από τη Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη	29
ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ Διατροφικές συνήθειες και υγεία: Παρατηρήσεις για τη διατροφή με ζωικά λίπη στις βυζαντινές διαιτητικές πραγματείες (7ος-12ος αι.)	41
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ Αναφορές στην ιατρική στο ελληνικό αλχημικό Corpus	69
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Περί ατεκνίας, τοκετών, μαιών και ιατρών στο Βυζάντιο	89
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΙΑΜΗΣ Τα λοιμώδη νοσήματα στη βυζαντινή Μεσόγειο	107
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ	135

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ

Αναφορές στην ιατρική στο ελληνικό αλχημικό Corpus*

Η αλχημεία στο Βυζάντιο ακολουθεί τη μακρά ελληνοαιγυπτιακή παράδοση, η οποία σχολιάζεται και συμπληρώνεται με νέες πραγματείες, ενώ αλληλεπιδρά τόσο με την αραβική όσο και με τη λατινική αλχημική παράδοση¹. Οι διαθέσιμες πηγές για την ελληνική αλχημεία σχηματίζουν δύο ομάδες. Η πρώτη αποτελείται από δύο παπύρους, τον πάπυρο του Λέι-

---

* Η παρούσα μελέτη υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης με τίτλο «ΑΝΑΒΑΘΜΙΣ. Ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας: μελέτες και ψηφιακές εφαρμογές» και κωδικό MIS 5002357, η οποία εντάσσεται στη «Δράση Στρατηγικής Ανάπτυξης Ερευνητικών και Τεχνολογικών Φορέων» και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία» στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014-2020, με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης).

1. Η μελέτη της αλχημείας στο Βυζάντιο έχει καταστεί συστηματικότερη τα τελευταία χρόνια, δηλώνοντας εντονότερο ερευνητικό ενδιαφέρον σε σχέση με το παρελθόν· βλ. ενδεικτικά Μ. ΜΕΡΤΕΝΣ, *Graeco-Egyptian Alchemy in Byzantium*, στο *The Occult Sciences in Byzantium*, επιμ. Ρ. ΜΑΓΔΑΛΙΝΟ – Μ. ΜΑΥΡΟΥΔΙ, Geneva 2006, 205-230· Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ – Σ. ΣΑΚΟΡΡΑΦΟΥ, *Μαρτυρίες περί αλχημείας στο Βυζάντιο σε μη αλχημικά κείμενα, στο Επιστήμη και Τεχνολογία. Ιστορικές και ιστοριογραφικές μελέτες*, επιμ. ΕΙΡ. ΜΕΡΓΟΥΠΗ-ΣΑΒΑΪΔΟΥ, Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, Φ. ΠΑΠΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΧΡ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2013, 45-65· Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Alchemy*, στο *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, επιμ. Α. ΚΑΛΔΕΛΛΙΣ – Ν. ΣΙΝΙΟΣΣΟΓΛΟΥ, Cambridge 2017, 234-251· Β. ΚΟΥΤΑΛΙΣ, Μ. ΜΑΡΤΕΛΛΙ, Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Graeco-Egyptian, Byzantine and Post-Byzantine Alchemy: Introductory Remarks*, στο *Greek Alchemy from Late Antiquity to Early Modernity*, επιμ. Ε. ΝΙΚΟΛΑΪΔΙΣ [De Diversis Artibus 104], Turnhout 2018, 11-43, ειδ. 31-40· C. ΒΙΑΝΟ, *Byzantine Alchemy, or the Era of Systematization*, στο *The Oxford Handbook of Science and Medicine in the Classical World*, επιμ. Ρ. Τ. ΚΕΥΣΕΡ – J. ΣΚΑΡΒΟΡΟΥΧ, Oxford 2018, 943-964.

Για μια πρώτη εικόνα για τη βυζαντινή αλχημεία, βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, γεν. επιμ. Α. Ρ. ΚΑΖΧΑΝ, τ. 1, New York – Oxford 1991, λήμμα «Alchemy» (D. ΠΙΝΓΡΕΕ – Α. ΚΟΥΤΛΕΡ)· Α. ΤΙΧΟΝ, *Numeracy and Science*, στο *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, επιμ. Ε. ΤΖΕΦΡΕΥΣ, J. ΧΑΛΔΟΝ, R. ΚΟΡΜΑΚ, Oxford 2008, 803-819, ειδ. 813· Η ΙΔΙΑ, *Science in the Byzantine Empire*, στο *The Cambridge History of Science*, τ. 2: *Medieval Science*, επιμ. D. C. ΛΙΝΔΒΕΡΓ – Μ. Η. ΣΧΑΝΚ, New York 2013, 190-206, ειδ. 203.

ντεν (P. Leid. X) και εκείνον της Στοκχόλμης (P. Holm.), οι οποίοι ανάγονται γύρω στο 300 μ.Χ. και περιγράφουν το πρωταρχικό, καθαρά τεχνικό, στάδιο της ελληνοαιγυπτιακής αλχημείας. Περιέχουν συνταγές για την απομίμηση αργύρου και χρυσού, την απομίμηση μαργαριταριών και πολύτιμων λίθων, καθώς και την παρασκευή πορφυρής βαφής². Τη δεύτερη ομάδα συνιστούν κώδικες, οι οποίοι περιέχουν τόσο τα θεωρητικά όσο και τα τεχνικά κείμενα της αλχημείας, τα οποία χρονολογούνται από τον 1ο έως τον 15ο αιώνα μ.Χ. Από τα χειρόγραφα που σχηματίζουν το λεγόμενο «ελληνικό αλχημικό Corpus», τα παλαιότερα σωζόμενα είναι ο Marc. gr. 299 (10ος/11ος αι.), ο Par. gr. 2325 (13ος αι.) και ο Par. gr. 2327 (1478)³.

Η αλχημεία αντλεί από διάφορες τέχνες σύμβολα, ορολογία και τεχνικές. Ειδικά οι τελευταίες φανερώνουν την αλληλεπίδραση συγκεκριμένων τεχνών με την αλχημεία, αλλά επίσης υποδηλώνουν μια ιδιαιτερότητα. Μεμονωμένες, ορισμένες τεχνικές δεν δείχνουν να έχουν ειδική αλχημική διάσταση ή να διαφέρουν από άλλες παρόμοιες εκτός αλχημικού πλαισίου. Πράγματι, ο χαρακτηρισμός «αλχημικές» για κάποιες τεχνικές δικαιολογείται μόνο από το πλαίσιο στο οποίο βρίσκονται, όπως ένα αλχημικό χειρόγραφο, και κατ' επέκταση από την αλχημική ματιά του παραγγελιοδότη ή αντιγραφέα του χειρογράφου⁴. Με την αλχημεία αλληλεπιδρούν, μεταξύ άλλων, η μεταλλοτεχνία, η αργυροχρυσοχοΐα, οι τεχνικές βαφής, ακόμη και η μαγειρική, όπως οι ίδιοι οι αλχημικοί συγγραφείς τονίζουν⁵.

Παράλληλα, το σχετικά νεαρό πεδίο της αλχημείας επιχειρεί να αντλήσει νομιμοποίηση μέσα από την προβολή σχέσεων και αναλογιών με συγκεκριμένες επιστήμες. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο του νεοπλατωνισμού,

---

2. *Papyrus de Leyde, papyrus de Stockholm. Fragments de recettes*, έκδ. R. HALLEUX [Les Alchimistes Grecs 1], Paris 1981. Βλ. επίσης στην Πύλη Trismegistos τους αριθμούς TM 61300 και TM 64429 αντίστοιχα (τελευταία επίσκεψη: Ιούνιος 2020).

3. R. HALLEUX, *Les textes alchimiques*, Turnhout 1979, 60-62· M. MERTENS, *Zosime de Panopolis, Mémoires authentiques* [Les Alchimistes Grecs 4.1], Paris 1995, XX-XLIII· Η ΙΔΙΑ, *Graeco-Egyptian Alchemy*, 207-209, 220-224. Ειδικά για τον Marc. gr. 299, βλ. τώρα A. M. ROBERTS, *Framing a Middle Byzantine Alchemical Codex, Dumbarton Oaks Papers* 73 (2019), 69-102 (όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία).

4. MERIANOS, *Alchemy*, 242.

5. Χριστιανός, *Τίς ἢ ἐν ἀποκρύφους τῶν παλαιῶν ἐκδιδομένη τάξις*, έκδ. M. BERTHELOT – C.-É. RUELLE, *Collection des anciens alchimistes grecs*, 3 τ., Paris 1887-1888 (εφεξής: CAAG), τ. 2, 415.14-15: *Χρειώδης γὰρ ἡμῖν ἐν πολλοῖς ἡ μαγειρική τέχνη καθέστηκεν*.

βυζαντινοί αλχημικοί συγγραφείς, όπως ο Στέφανος ο Αλεξανδρεύς (7ος αι.)⁶, ο Χριστιανός (7ος-8ος αι.)⁷ και ο Ανεπίγραφος Φιλόσοφος (8ος-9ος αι.)⁸, προβάλλουν αναλογίες της αλχημείας με την αστρονομία, τη γεωμετρία και τη μουσική, επιχειρώντας να υποδηλώσουν την αριθμητική φύση της αλχημείας, να τονίσουν τη «συγγενεία» της με τις μαθηματικές επιστήμες της *τετρακτύος*⁹, και συνακόλουθα να υπογραμμίσουν την ανάγκη να ακολουθεί το αλχημικό έργο σαφείς αρχές, διακριτά βήματα και ξεκάθα-

---

6. Για μια σύνοψη της μέχρι στιγμής συζήτησης σχετικά με την αινιγματική ταυτότητα του συγγραφέα, βλ. *Dictionnaire des philosophes antiques*, τ. 6, επιμ. R. GOULET, Paris 2016, λήμματα «Stéphanos. Alchimiste et astronome/astrologue» (M. MARTELLI), «Stéphanos d'Alexandrie» (D. SEARBY)· KOUTALIS, MARTELLI, MERIANOS, *Graeco-Egyptian, Byzantine and Post-Byzantine Alchemy*, 23-31.

7. Για τον Χριστιανό, βλ. J. LETROUIT, *Chronologie des alchimistes grecs*, στο *Alchimie: art, histoire et mythes*, επιμ. D. KAHN – S. MATTON [Textes et Travaux de *Chrysopœia* 1], Paris – Milan 1995, 11-93 ειδ. 62· *The Encyclopedia of Ancient Natural Scientists: The Greek Tradition and Its Many Heirs*, επιμ. P. T. KEYSER – G. L. IRBY-MASSIE, London – New York 2008 (εφεξής: *EANS*), λήμμα «Anonymous Alchemist “Christianus”» (C. VIANO).

8. Για τον Ανεπίγραφο Φιλόσοφο, βλ. LETROUIT, *Chronologie*, 63-65, ο οποίος διακρίνει δύο συγγραφείς, τους Ανεπίγραφο Φιλόσοφο Α' και Β'· *EANS*, λήμμα «Anonymous Alchemist Philosopher» (C. VIANO).

9. Για τη σχέση αλχημείας και μαθηματικών επιστημών στον Στέφανο τον Αλεξανδρέα, βλ. M. PAPAΘANASSIOU, *Stephanus of Alexandria: Pharmaceutical Notions and Cosmology in His Alchemical Work, Ambix* 37.3 (1990), 121-133, ειδ. 127-128· ειδικότερα για την αστρονομία, βλ. Η ΙΔΙΑ, *Stephanus of Alexandria: On the Structure and Date of His Alchemical Work, Medicina nei secoli* 8.2 (1996), 247-266, ειδ. 260-264· για τη μουσική, βλ. E. WELLESZ, *Music in the Treatises of Greek Gnostics and Alchemists, Ambix* 4.3-4 (1951), 145-158, ειδ. 153-154.

Ο αλχημικός συγγραφέας Χριστιανός σε έργο του (*Πῶς δεῖ νοεῖν αὐτὰς καὶ σχήμασι γεωμετρικοῖς, CAAG* 2, 414-415) αντιστοιχίζει γεωμετρικά σχήματα (τετράγωνο, τρίγωνο, ημικύκλιο, κύκλος) με τον αριθμό των μερών του αυγού (τσόφλι, μεμβράνη, ασπράδι, κρόκος) που χρησιμοποιούνται στο αλχημικό έργο. [Σημειωτέον ότι το αυγό θεωρείται εικόνα του κόσμου και ότι στα μέρη του αναλογούν τα τέσσερα στοιχεία (γη, αέρας, νερό, φωτιά), βλ. MERTENS, *Zosime de Panopolis*, 202-203 σημ. 1]. Επιπλέον, ο Χριστιανός αντιστοιχίζει πλατωνικά στερεά (αναφέρεται η πυραμίδα και το οκτάεδρο) με τους τρόπους επεξεργασίας των στοιχείων (με φωτιά, χωρίς φωτιά, με μεικτή μέθοδο). Βλ. και M. Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, *Μουσική και χρυσοποιία κατά τους βυζαντινούς χυμευτάς, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 4 (1927), 39-45, ειδ. 40· VIANO, *Byzantine Alchemy*, 953.

Ο Ανεπίγραφος Φιλόσοφος (ο Α' κατά LETROUIT, *Chronologie*, 63) έχει συγγράψει μοναδική πραγματεία για τις αναλογίες μουσικής και αλχημείας (*CAAG* 2, 433-441). Βλ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, *Μουσική*· WELLESZ, *Music*, 154-158.

ρους στόχους, δηλαδή μια αυστηρή μεθοδολογία¹⁰. Η ύπαρξη μεθοδολογίας άλλωστε επιτρέπει τη διάκριση μεταξύ ενός φιλοσόφου, όπως συνήθως προσδιορίζονται οι αλχημικές αυθεντίες¹¹, και ενός αδαούς ερασιτέχνη ή και τσαρλατάνου, αφού δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο η ύπαρξη στους αλχημικούς κύκλους ατόμων που ενδιαφέρονταν για τη χρήση των αλχημικών συνταγών προς εξαπάτηση και ίδιον όφελος.

Η ιατρική κατέχει περίοπτη θέση ανάμεσα στις επιστήμες που επιδρούν καίρια στη διαμόρφωση της αλχημείας για ποικίλους λόγους. Μια υπενθύμιση του θεωρητικού και ιδεατού σκοπού της «ιεράς τέχνης» θα βοηθήσει στην καλύτερη κατανόησή τους. Η αλχημεία επιδιώκει να ερμηνεύσει και να κατανοήσει τη σύσταση και τη λειτουργία του κόσμου και, ως εκ τούτου, να αποκτήσει τη γνώση που θα οδηγήσει την ατελή ύλη στην τελειότητα μέσω της εφαρμογής θεμελιωδών φυσικών αρχών. Συνεπώς, εντάσσεται σε ένα φιλοσοφικό πλαίσιο, στο οποίο οι αλχημιστές λειτουργούν ως ερμηνευτές της φύσης. Η επιδραστική αλχημική φράση –σε διάφορες παραλλαγές– *ἐν τὸ πᾶν, δι’ οὗ τὸ πᾶν* («το ένα είναι τα πάντα και μέσα από αυτό είναι τα πάντα»)¹² παραπέμπει στην αντίληψη περί ενότητας της ύλης, δηλαδή σε ένα καθολικό υλικό υπόστρωμα: όλα τα πράγματα θεωρούνται ότι είναι ίδια ως προς τον υλικό πυρήνα τους, κάτι που καθιστά δυνατή τη μεταστοιχείωση του ενός στο άλλο. Αν προχωρήσουμε αυτόν τον συλλογισμό ένα βήμα παραπέρα και θεωρήσουμε είτε ότι η ύλη, ειδικά

---

10. Βλ. ενδεικτικά Ανεπίγραφος Φιλόσοφος [*Μουσική και αλχημεία*], CAAG 2, 436.8-18: *Οὕτω κἀνταῦθα φυλακτέον τὴν ἀταξίαν ἐν πᾶσι τοῖς εἰρημένοις. [...] ἢ ἄλλο τι δράσοι παρὰ τὴν δέουσαν τάξιν, ἐπιζήμιον ἕξει τῆς ἀυθαδείας τὸ ἔργον, καὶ γέλωτος ἄξιον*. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ζώσιμος ο Πανοπολίτης έχει επίσης γράψει για τα καταγέλαστα έργα όσων δεν ανέχονται διδάγματα και βαδίζουν στο κενό (*Περὶ οἰκονομίας τοῦ τῆς μαγνησίας σώματος*, CAAG 2, 191.6-7): *Οἱ δὲ μὴ ἀνεχόμενοι τῶν λόγων πάντοτε κενεμβατοῦσιν, γέλωτος ἰσχυρότερα ἔργα ἐπιχειροῦντες* [...].

11. Για τον χαρακτηρισμό των αλχημικών συγγραφέων ως φιλοσόφων, βλ. ΚΟΥΤΑΛΙΣ, MARTELLI, MERIANOS, *Graeco-Egyptian, Byzantine and Post-Byzantine Alchemy*, 31-37· O. DUFAULT, *Early Greek Alchemy, Patronage and Innovation in Late Antiquity* [California Classical Studies 7], Berkeley, CA 2019, 95-100.

12. Βλ., π.χ., τη φράση όπως απαντά στον Ολυμπιόδωρο (ο οποίος την αποδίδει στον «Χήμη»), *Εἰς τὸ Κατ’ ἐνέργειαν Ζωσίμου ὅσα ἀπὸ Ἑρμοῦ καὶ τῶν φιλοσόφων ἦσαν εἰρημένα*, CAAG 2, 84.13-14: *«Ἐν τὸ πᾶν, δι’ οὗ τὸ πᾶν τοῦτο γὰρ εἰ μὴ ἔχει τὸ πᾶν, οὐδὲν τὸ πᾶν»*. Σχετικά με τη σημασία και τις διάφορες παραλλαγές της φράσης, βλ. P. PLASS, *A Greek Alchemical Formula, Ambix* 29.2 (1982), 69-73· MERTENS, *Zosime de Panopolis*, 180-183 σημ. 1.

η ευτελής, «ασθενεί» και πρέπει να «θεραπευθεί» για να γίνει τελειότερη, είτε ότι το επίπεδο της τελειότερης ύλης συνιστά ένα είδος «υγιούς» κατάστασης, είτε ότι η μεταχείριση της ύλης προσομοιάζει μιας θεραπευτικής αγωγής, τότε μπορούμε να καταλάβουμε την εγγύτητα που νιώθουν οι έλληνες αλχημικοί συγγραφείς (εκείνοι των οποίων το έργο γράφηκε στα ελληνικά) προς τους γιατρούς. Αν οι γιατροί θεραπεύουν τη σάρκα, τότε οι αλχημιστές μπορεί να θεωρηθούν πως είναι οι γιατροί της ύλης. Δεν είναι τυχαίο ότι ο αλχημικός συγγραφέας Χριστιανός αναφέρει ως προς τη μεταχείριση της ύλης *πλείοσι δὲ χειρουργίαις αὐτὴν ἰατρεύσαμεν*¹³.

Για τη δημιουργία αναλογιών μεταξύ ιατρικής και αλχημείας ενδεχομένως να προδιέθετε και η λέξη *σῶμα*, η οποία, ως γνωστόν, χρησιμοποιεῖτο επίσης προκειμένου να χαρακτηριστεί οποιαδήποτε υλική ουσία, και στην περίπτωση ειδικά των αλχημικών συγγραφέων, η μεταλλική ουσία¹⁴. Αυτή η διαπίστωση δεν είναι άνευ σημασίας, γιατί απαντά εμμέσως στο ερώτημα σχετικά με το είδος της ύλης που θεραπεύουν οι αλχημιστές. Βάσει της πλειονότητας των αλχημικών επιδιώξεων, θα λέγαμε κυρίως –αλλά όχι αποκλειστικά– τη μεταλλική ύλη, ένας λόγος για τον οποίο η αλχημεία στο Βυζάντιο συχνά ταυτίζεται με τις λεγόμενες *χρυσοποιία* και *ἀργυροποιία*, δηλαδή, εξομοιώνεται με την παρασκευή χρυσού και αργύρου αντίστοιχα.

Ήδη από πολύ νωρίς η αλχημεία συγκρίνεται με την ιατρική. Ο Ζώσιμος ο Πανοπολίτης, ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της ελληνοαιγυπτιακής αλχημείας, ήκμασε γύρω στο 300 μ.Χ.¹⁵ και έχει αφήσει μία από τις γνωστότερες αλχημικές αναφορές στην ιατρική. Ο Ζώσιμος αναφέρει στο *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* ότι σε όλες τις τέχνες υπάρχουν άνθρωποι που ασκούν την ίδια τέχνη με διαφορετικά εργαλεία και μεθόδους, ανάλογα με τις διαφορές στη διάνοια και στην αποτελεσματικότητά τους. Θεωρεί ότι αυτό μπορούμε να το διακρίνουμε κυρίως στην ιατρική¹⁶.

13. Χριστιανός, *Τίς ἡ ἐν ἀποκρύφους τῶν παλαιῶν ἐκδιδομένη τάξις*, CAAG 2, 417.19-20· επίσης, 416.13.

14. Για τη λέξη *σῶμα*, βλ. τα οικεία λήμματα στα: H. G. LIDDELL, R. SCOTT, H. S. JONES, *A Greek-English Lexicon*, 9η αναθ. έκδ. Oxford 1996 (εφεξής: LSJ)· Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. 8, Αθήνα 1950.

15. Για τον Ζώσιμο, βλ. ενδεικτικά *New Dictionary of Scientific Biography*, τ. 7, επιμ. N. KOERTGE, Detroit, MI 2008, λήμμα «Zosimos of Panopolis» (M. MERTENS). Τη σύγχρονη σχετική βιβλιογραφία συγκεντρώνει ο DFAULT, *Early Greek Alchemy*.

16. Ζώσιμος Πανοπολίτης, *Περὶ ὀργάνων καὶ καμίνων γνήσια ὑπομνήματα*, I: *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* 18.171-175, έκδ. MERTENS, *Zosime de Panopolis*, 9.

«Εάν, για παράδειγμα, σε περίπτωση κατάγματος ενός οστού, βρεθεί οστοδέτης ιερέας, τότε πράττοντας σύμφωνα με τη “θρησκευτική του ευλάβεια” (δεισιδαιμονία) κολλά το οστό, και μπορεί να ακουστεί ο τριγμός από τα οστά που ενώνονται μεταξύ τους. Εάν όμως δεν βρεθεί ιερέας, δεν υπάρχει λόγος κάποιος να φοβηθεί μήπως πεθάνει, αντίθετα, έρχονται γιατροί που έχουν εικονογραφημένα βιβλία (βίβλους καταζωγράφους), με γραμμές που φτιάχνουν σχέδια γεωμετρικά, γραμμοσκιασμένα και κάθε άλλου είδους. Ακολουθώντας το βιβλίο, ο άνθρωπος περιδέεται μηχανικώς (ενν. με ένα ιατρικό όργανο) και ζει για χρόνια, έχοντας ανακτήσει την υγεία του. Δεν αφήνεται βέβαια ένας άνθρωπος να πεθάνει, επειδή δεν βρέθηκε οστοδέτης ιερέας»¹⁷.

Το χωρίο αυτό είναι πλούσιο σε πληροφορίες. Καταρχάς, φαίνεται να διακρίνει ανάμεσα σε δύο είδη ιατρικής που απαντούν στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο· μια παραδοσιακή ιατρική, που ανάγεται στη φαραωνική περίοδο και σχετίζεται με την αιγυπτιακή λατρεία, και μια «λόγια» ιατρική, που έχει εισαχθεί από τους Έλληνες και κάνει χρήση της σύγχρονης της ανατο-

---

17. Ζώσιμος, *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* 18.175-185, έκδ. MERTENS, 9: *Φέρε εἰπεῖν, κατεαγότος ὀστέου, ἐὰν εὐρεθῆ ἱερεὺς ὀστοδέτης, διὰ τῆς ἰδίας δεισιδαιμονίας ποιῶν κολλᾶ τὸ ὀστοῦν ὥστε καὶ τρισμὸν ἀκοῦσαι συνερχομένων εἰς ἄλληλα τῶν ὀστέων. Ἐὰν δὲ μὴ εὐρεθῆ ἱερεὺς, οὐ μὴ φοβηθῆ ἄνθρωπος ἀποθανεῖν, ἀλλὰ φέρονται ἰατροὶ ἔχοντες βίβλους καταζωγράφους γραμμικὰς σκιαστὰς ἐχούσας γραμμὰς καὶ ὁσαυδηποῦν εἰσὶν γραμμαὶ καὶ ἀπὸ βιβλίου περιδεσμεῖται ὁ ἄνθρωπος μηχανικῶς καὶ ζῆ χρόνον, τὴν ὑγείαν πορισάμενος καὶ οὐ δήπου ἐφίεται ἄνθρωπος ἀποθανεῖν διὰ τὸ μὴ εὐρηκέναι ἱερέα ὀστοδέτην.* Βλ. τον σχολιασμό στο ίδιο, 9 σημ. 109-110, 114-116 σημ. 105-108. Η πληρέστερη ανάλυση του χωρίου έχει γίνει από τον M. MARTELLI, *Alchemy, Medicine and Religion: Zosimos of Panopolis and the Egyptian Priests, Religion in the Roman Empire* 3.2 (2017), 202-220. Για τη σχέση ιατρικής και θρησκείας στην ελληνορωμαϊκή και τη βυζαντινή Αίγυπτο, βλ. M.-H. MARGANNE, *Médecine et religion dans l'Égypte gréco-romaine, Lucida Intervalla* 37 (2008), 49-77.

Η λέξη *ἱερεὺς* μπορεί να αποδοθεί κυριολεκτικά και μεταφορικά, στη δεύτερη περίπτωση δηλώνοντας τον αφοσιωμένο σε κάτι (βλ. σχετικό λήμμα στο LSJ· π.χ. Λιβάνιος, *Λόγος* 52.42, έκδ. R. FOERSTER, *Libanii opera*, τ. 4, Leipzig 1908, 45.11: *ἱερεὺς φιλοσοφίας*. Πρβλ. DUFALUT, *Early Greek Alchemy*, 126). Εδώ αποδίδεται κυριολεκτικά ως «ιερέας» και με τον τρόπο αυτό έχουν μεταφράσει τη λέξη η MERTENS (*Zosime de Panopolis*, 9: «*prêtre rebouteux*») και ο MARTELLI (*Alchemy, Medicine and Religion*, 205: «*“bone-setter” priest*»). Εν προκειμένω, η κυριολεκτική απόδοση της λέξης ευνοείται και από το γεγονός ότι συνοδεύεται από τη φράση *διὰ τῆς ἰδίας δεισιδαιμονίας ποιῶν*, που συνδέει τη δράση του οστοδέτη με τη «θρησκευτική του ευλάβεια».

μίας και μηχανικής¹⁸. Επίσης, είναι σημαντική η μαρτυρία για τη χρήση ει-
κονογραφημένων ιατρικών εγχειριδίων από τους γιατρούς που υπηρετού-
σαν το δεύτερο είδος.

Η αναφορά του Ζωσίμου σε «οστοδέτες ιερείς» ενισχύεται από ενεπί-
γραφή στήλη που χρονολογείται μεταξύ του 4ου και 6ου αιώνα και βρίσκε-
ται στο Κοπτικό Μουσείο του Καΐρου. Το κείμενο αναφέρει:

A crux ansata Ω

crux ansata Έν Ιρήνη. Πέτρος, ώστοδέτης *crux ansata*¹⁹

Η επιγραφή αυτή έχει εκληφθεί ως μαρτυρία για την εξάσκηση της παρα-
δοσιακής ιατρικής στη χριστιανική Αίγυπτο²⁰. Ο όρος «οστοδέτης» φαίνε-
ται να αντιστοιχεί σε μια ιατρική ειδικότητα που σχετιζόταν με την ανάτα-
ξη των οστών, ένα πεδίο με το οποίο οι αιγύπτιοι γιατροί ήταν ιδιαίτερα
εξοικειωμένοι από τα πανάρχαια χρόνια. Από την περιγραφή του Ζωσίμου
προκύπτει ότι ο οστοδέτης ιερέας θα χρησιμοποιούσε τα χέρια του προκει-
μένου να θεραπεύσει τον ασθενή. Υπάρχει όμως μια σημαντική λεπτομέ-
ρεια· ο Ζώσιμος αναφέρει ότι αυτοί οι ιερείς θέραπευαν σύμφωνα με τη
δεισιδαιμονία τους. *Δεισιδαιμονία* σημαίνει «φόβος, ευλάβεια προς τους
δαίμονες (δηλ. τα θεία όντα)», «θεοσέβεια», αλλά και, με αρνητική σημασία,
«πρόληψη»²¹. Είναι πιθανόν ότι αυτό που εννοείται με τον όρο είναι οι επι-
κλήσεις ή προσευχές προς τις θεότητες στις οποίες πίστευαν οι συγκεκρι-
μένοι ιερείς, προκειμένου να κερδίσουν την εύνοια και υποστήριξη τους
κατά τη θεραπεία²². Εν πάση περιπτώσει, οι οστοδέτες ιερείς δεν θα κατέ-
φευγαν σε ειδικά εγχειρίδια ιατρικής ούτε θα χρησιμοποιούσαν ειδικά όρ-
γανα, πέραν των χεριών τους. Αυτές ήταν μέθοδοι της ελληνικής ιατρικής.

---

18. M.-H. MARGANNE, Médecine et médecins dans l'Égypte gréco-romaine d'après les sources papyrologiques, *Technologia* 8.1 (1985), 3-16.

19. Βλ. την πρόσφατη έκδοση της επιγραφής στο G. NACHTERGAEL, Lecture de quelques noms de métiers dans des inscriptions grecques d'Égypte, *Chronique d'Égypte* 74.147 (1999), 148-155, ειδ. 152.

20. NACHTERGAEL, Lecture, 153.

21. Για τη λέξη *δεισιδαιμονία*, βλ. τα οικεία λήμματα στα: LSJ· G. W. H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961· ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Μέγα Λεξικόν*, τ. 2.

22. MARTELLI, *Alchemy, Medicine and Religion*, 207-208. Ο Martelli θεωρεί ότι μπο-
ρεί να εννοείται ακόμη και η χρήση της αστρολογικής ιατρικής, καθώς προηγουμένως
έχουν αναφερθεί οι *καιρικά καταβαφαί* από τον Ζώσιμο, για τις οποίες θα γίνει λόγος
στη συνέχεια.

Πράγματι, ο Ορειβάσιος (4ος αι.) παραδίδει την περιγραφή του γιατρού Ηλιοδώρου (1ος αι. μ.Χ.) σχετικά με τις τρεις κύριες μεθόδους ανάταξης εξαρτημάτων και καταγμάτων (*καταρτισμοί*). Αυτές είναι (α) οι *παλαιστρικοί τρόποι* (κυριολεκτικά «της παλαιστρας»), σύμφωνα με τους οποίους η θεραπεία γίνεται μόνο με τα χέρια· (β) οι *μεθοδικοί καταρτισμοί*, στους οποίους χρησιμοποιούνται καθημερινά εργαλεία και θεωρούνται ανώτεροι των *παλαιστρικών*· και (γ) οι *όργανικοί καταρτισμοί*, στους οποίους γίνεται χρήση ειδικών οργάνων και συνιστούν τον αποτελεσματικότερο τρόπο σε σχέση με τους άλλους δύο²³. Οι γιατροί που ειδικεύονταν στην τελευταία μέθοδο ονομάζονταν *όργανικοί* και φαίνεται ότι ήταν ενήμεροι για τις τελευταίες εξελίξεις στον χώρο της μηχανικής, τις οποίες προσάρμοζαν και αξιοποιούσαν μέσω της κατασκευής ειδικών ιατρικών οργάνων²⁴. Σύμφωνα μάλιστα με μαρτυρία του Γαληνού (2ος αι. μ.Χ.), υπήρχαν περιγραφές ιατρικών οργάνων σε εγχειρίδια²⁵, τα οποία μάλλον περιείχαν και απεικονίσεις τους²⁶. Τα παραπάνω συνηγορούν ως προς την αξιοπιστία αλλά και τη σημασία της αναφοράς του Ζωσίμου.

Ο λόγος για τον οποίο ο Ζώσιμος χρησιμοποιεί το παράδειγμα των δύο ειδών γιατρών συνδέεται άρρηκτα με τη σύλληψή του περί αλχημείας και την προσπάθειά του να προσφέρει μια σαφή αναλογία με την αλχημική πραγματικότητα της εποχής του. Από το έργο του προκύπτει ότι υπήρχαν διαφορετικές «αλχημικές σχολές» με διαφορετικές μεθόδους και σκοπούς. Στο *Περί τοῦ ω στοιχείου* –το κείμενο όπου περιέχεται το προαναφερθέν απόσπασμα σχετικά με τα δύο είδη γιατρών– ο Ζώσιμος απευθύνεται στη Θεοσέβεια²⁷ και εκφράζει την αγανάκτησή του εναντίον εκείνων των αλχημιστών που δεν αναγνωρίζουν την αξία της *περί καμίνων και οργάνων* (ή απλώς *περί καμίνων*) βίβλου, η οποία θα μπορούσε να αποδοθεί στην αλχη-

23. Ορειβάσιος, *Ίατρικαί συναγωγαί* 49.1, έκδ. J. RAEDER, *Oribasii collectionum medicarum reliquiae*, τ. 4 [Corpus Medicorum Graecorum 6.2.2], Leipzig 1933, 4.

24. Πρβλ. Ορειβάσιος, *Ίατρικαί συναγωγαί* 49.23.1, έκδ. RAEDER, 33-34.

25. Γαληνός, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους Περί ἄρθρων ὑπόμνημα* 1.18, έκδ. C. G. KÜHN, *Claudii Galeni opera omnia*, τ. 18.1, Leipzig 1829, 338-339. Για τις παραπάνω πληροφορίες στον Ορειβάσιο και τον Γαληνό, βλ. M.-H. MARGANNE, *La chirurgie dans l'Égypte gréco-romaine d'après les papyrus littéraires grecs* [Studies in Ancient Medicine 17], Leiden 1998, 58-60.

26. MARTELLI, *Alchemy, Medicine and Religion*, 209.

27. Για τη Θεοσέβεια, βλ. EANS, λήμμα «Theosebeia» (B. HALLUM)· DUFAULT, *Early Greek Alchemy*, 118-137, 141, 144.

μική αυθεντία Μαρία την Ιουδαία (1ος-2ος αι.)²⁸. Οι αλχημιστές που ψέγει ο Ζώσιμος είναι εκείνοι που χρησιμοποιούν τις λεγόμενες «καιρικές καταβαφές» (*καιρικά καταβαφαί*), το αποτέλεσμα των οποίων θεωρούσαν ότι εξαρτάτο από τις κατάλληλες αστρολογικά στιγμές (*καιροί*)²⁹ και τη θέληση δαιμόνων. Αυτοί οι αλχημιστές, όταν έχουν την εύνοια του προσωπικού τους δαίμονα (*ίδιου δαιμονίου* – ας θυμηθούμε εδώ την *ίδιαν δεισιδαιμονίαν* των οσσοδετών ιερέων) και συνακόλουθα επιτυγχάνουν την εφαρμογή των συγκεκριμένων βαφών, τότε χλευάζουν την *περί καμίνων βίβλον*. Όταν όμως τους ελέγξει κάποιο κακοποιό και μη ευνοϊκό προς τους σκοπούς τους δαιμόνιο, και η καλή τους τύχη ανατραπεί, τότε παραδέχονται απρόθυμα ότι υπάρχει και κάτι άλλο πέραν αυτών που προηγουμένως πίστευαν, δηλαδή, αναγνωρίζουν σε κάποιο βαθμό την αξία της *περί καμίνων βίβλου*. Όλα αυτά βέβαια έως ότου οι αστέρες να ξαναπάρουν ευμενή γι' αυτούς θέση και να τους συνδράμει ένα δαιμόνιο, γιατί τότε πάλι αλλάζουν γνώμη. Οι αλχημιστές αυτοί είναι τυφλοί ακόλουθοι της ειμαρμένης και γίνονται έρμαια δικά της και των δαιμόνων που την υπηρετούν³⁰. Αντίθετα, οι αληθινοί φιλόσοφοι είναι υπεράνω της ειμαρμένης και πνευματικά απελευθερωμένοι από τις εναλλαγές ευτυχίας και δεινών που αυτή ελέγχει³¹.

Σε άλλο κείμενό του, *Τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς τελευταίας ἀποχῆς*, ο Ζώσιμος εξηγεί με ποιον τρόπο οι δαίμονες απέκτησαν τον έλεγχο όλων των

---

28. MERTENS, *Zosime de Panopolis*, 63-64 σημ. 12. Για τη Μαρία την Ιουδαία, βλ. LETROUIT, *Chronologie*, 20-21· EANS, λήμμα «Maria» (B. HALLUM)· R. PATAI, *Maria the Jewess – Founding Mother of Alchemy*, *Ambix* 29.3 (1982), 177-197· K. FRASER, *Distilling Nature's Secrets: The Sacred Art of Alchemy*, στο *Oxford Handbook of Science and Medicine*, επιμ. KEYSER – SCARBOROUGH, 721-742, ειδ. 731-734.

29. Για τους *καιρούς*, βλ. Ζώσιμος, *Τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς τελευταίας ἀποχῆς* 6, έκδ. A.-J. FESTUGIÈRE, *La révélation d'Hermès Trismégiste*, τ. 1: *L'astrologie et les sciences occultes*, Paris 1944, 366.7-9.

30. Ζώσιμος, *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* 2.11-4.36, έκδ. MERTENS, 1-2. Βλ. τον σχολιασμό στο ίδιο, 3 σημ. 27, 69-71 σημ. 28-30· C. H. BULL, *Wicked Angels and the Good Demon: The Origins of Alchemy According to the Physica of Hermes*, *Gnosis* 3 (2018), 3-33, ειδ. 17. Η πεποίθηση ότι τα ειδικά εγχειρίδια ωφελούν τους γνώστες κάθε τέχνης και όχι τους αμαθείς εκφράζεται από τον Αριστοτέλη, ο οποίος χρησιμοποιεί και εκείνος ως παράδειγμα τα ιατρικά εγχειρίδια, τονίζοντας ότι αυτά έχουν αξία μόνο για τους πεπειραμένους (*Ἠθικά Νικομάχεια* X 9 1181b 2-6).

31. Ζώσιμος, *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* 5.41-46, έκδ. MERTENS, 3. Βλ. τον σχολιασμό στο K. A. FRASER, *Zosimos of Panopolis and the Book of Enoch: Alchemy as Forbidden Knowledge*, *Aries* 4.2 (2004), 125-147, ειδ. 138.

βαφών και πώς αυτές έλαβαν την ονομασία *καιρικαί*. Οι δαίμονες, από φθόνο και προκειμένου να εξυπηρετήσουν το συμφέρον τους, έκρυψαν τις αυθεντικές και φυσικές (*γνήσιαι και φυσικαί*) βαφές, οι οποίες ενεργούν αφ' εαυτές (*αυτόματα*), εισήγαγαν τις δικές τους αφύσικες «καιρικές» και τις παρέδωσαν στους ιερείς τους, εξαναγκάζοντας όσους ήθελαν να έχουν επιτυχία στη μεταχείριση των υλικών να τους προσφέρουν θυσίες σε αντάλλαγμα. Ο Ζώσιμος απευθύνεται και σε αυτό το κείμενο στη Θεοσέβεια, την οποία προειδοποιεί να μην εμπιστεύεται τους δαίμονες αλλά να τους αποτρέπει, και την προτρέπει να διορθώσει τον εαυτό της ώστε να ανακαλύψει τις «γνήσιες και φυσικές καιρικές» βαφές³².

Ο Ζώσιμος φαίνεται να παραδέχεται ότι οι δύο διαφορετικές «σχολές», τόσο στην ιατρική όσο και στην αλχημεία, είναι ικανές να θεραπεύσουν και να παραγάγουν αποτέλεσμα αντίστοιχα, έχοντας διαφορετικές αφετηρίες και μεθόδους. Ωστόσο, οι μέθοδοι εκείνων των αλχημιστών, όπως και των γιατρών, που εξαρτώνται από τους δαίμονές τους έχουν σαφή όρια. Οι αντίπαλοι του Ζωσίμου μπορεί να είναι αιγύπτιοι ιερείς ή και άτομα που σχετίζονται με την παλαιά θρησκεία. Οι θεότητες τους απαιτούν τη δουλική λατρεία τους, προκειμένου να αποκαλύψουν τα μυστικά σχετικά με τις καταβαφές που φυλούν ζηλόφθονα. Οι οκηροί αυτοί αλχημιστές ενδιαφέρονται μόνο για το υλικό αποτέλεσμα της αλχημείας, το κέρδος, αναζητώντας την εύκολη οδό χωρίς να θέλουν να καταφύγουν στα εγχειρίδια των αρχαίων αυθεντιών και στο εργαστήριο. Στον αντίποδα, υπάρχουν φιλόσοφοι, όπως ο Ζώσιμος, που επιμένουν στην ανάπτυξη μιας αυστηρής μεθοδολογίας και τεχνικής, όπως έχει ήδη αναφερθεί³³. Αυτή η ολοκληρωμένη

---

32. Ζώσιμος, *Τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς τελευταίας ἀποχῆς* 6-8, έκδ. FESTUGIÈRE, 366.6-368.4. Βλ. D. STOLZENBERG, Unpropitious Tinctures: Alchemy, Astrology & Gnosis According to Zosimos of Panopolis, *Archives Internationales d'Histoire des Sciences* 49 (1999), 3-31. Εκτός από το *Περὶ τοῦ ω στοιχείου* και *Τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς τελευταίας ἀποχῆς*, ο Ζώσιμος αναπτύσσει την πολεμική του εναντίον των αντιπάλων του αλχημιστών και σε ένα άλλο έργο, το *Περὶ οἰκονομίας τοῦ τῆς μαγνησίας σώματος* (CAAG 2, 188-191). Για τα τρία αυτά κείμενα, τα οποία απευθύνονται στη Θεοσέβεια, βλ. DUFALUT, *Early Greek Alchemy*, 122-137.

33. Πρβλ. την έμφαση που αποδίδει ο Ζώσιμος στη μέθοδο σε άλλο κείμενό του (*Γνήσια ὑπομνήματα*, X: *Περὶ ἀρετῆς· περὶ συνθέσεως ὑδάτων*, <πρᾶξις> α' 4.90-99, έκδ. MERTENS, 39): "Ἐκαστον γὰρ μεθόδῳ καὶ σηκώματι καὶ οὐγκιασμῶ τετραστοίχῳ. Ἡ τῶν ὄλων συμπλοκὴ καὶ ἀποπλοκὴ καὶ ὁ πᾶς σύνδεσμος ἄνευ μεθόδου οὐ γίνεται. Ἡ μέθοδος φυσικὴ ἐστὶν καὶ φυσῶσα καὶ ἐκφυσῶσα καὶ τὰς τάξεις τηροῦσα [τῆς μεθόδου], αἴξουσα

προσέγγιση βασίζεται, αφενός, στην εννοιολογική κατανόηση των φυσικών αρχών των ουσιών μέσω της μελέτης της ελληνικής αλχημικής και φιλοσοφικής παράδοσης και, αφετέρου, στην εμπειρική κατανόησή τους, η οποία επιτυγχάνεται στο εργαστήριο. Είναι προφανές ότι το προαναφερθέν χωρίο που αναφέρεται στα δύο είδη γιατρών εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο σύγκρισης και διαφοροποίησης. Ο Ζώσιμος φαίνεται να αντιστοιχίζει τη δράση των αλχημιστών, που εξαρτώνται από τις εναλλαγές της τύχης και τη δαιμονική επιρροή, προς εκείνη των οστοδετών ιερέων, οι οποίοι θεραπεύουν *διὰ τῆς ἰδίας δεισιδαμονίας*. Από την άλλη, συσχετίζει τη μέθοδο των φιλοσόφων (-αλχημιστών), που συμβουλεύονται τα έγκριτα αλχημικά βιβλία και πειραματίζονται στο εργαστήριο, με εκείνη των γιατρών, οι οποίοι έχουν εικονογραφημένα ιατρικά εγχειρίδια, γνώσεις μηχανικής και, προφανώς, πειραματίζονται με την κατασκευή ειδικών οργάνων.

Η μελέτη και το εργαστηριακό έργο προβάλλονται ως τα δύο απαραίτητα και αλληλοσυμπληρούμενα χαρακτηριστικά του αληθινού αλχημιστή. Φυσικά, με σημερινά κριτήρια, η ορθολογικότητα του Ζωσίμου έχει όρια και οι ιδέες του εξυπηρετούν την αντίληψή του περί πνευματικής σωτηρίας³⁴. Εντούτοις, ακόμη και αν εκκινεί από διαφορετική αφετηρία, καλλιεργεί το έδαφος για τη συστηματοποίηση της αλχημείας, η οποία οφείλει να βασίζεται τόσο σε μια στέρεα μεθοδολογία όσο και σε μια μορφή πειραματισμού (πρώιμοι και ατελούς, φυσικά, σε σχέση με μεταγενέστερα πρότυπα). Αυτή η συνθήκη του επιτρέπει να διακρίνει τον πραγματικό φιλόσοφο από τον απαίδευτο ή τον απατεώνα αλχημιστή, του οποίου η γνώση είναι επίπλαστη, και εδώ ταυτίζεται με εκείνον που λαμβάνει αποκεκαλυμμένη τη δαιμονική γνώση για τις αλχημικές βαφές.

Η μέθοδος επίτευξης του αλχημικού έργου μέσω της αποκεκαλυμμένης υπερφυσικής γνώσης είναι αναξιόπιστη και κάποια στιγμή θα οδηγήσει τους θιασώτες της στην αποτυχία. Η αναφορά στα δύο είδη γιατρών (οστοδετών – εχόντων βιβλία) στο προαναφερθέν χωρίο καταλήγει στην παρατήρηση ότι όταν οι αδαείς αλχημιστές αποτύχουν στο έργο τους, πεθαίνουν από την πείνα, καθώς δεν δίνουν αξία ούτε στην κατανόηση του σχεδιαγράμματος του σκελετού των καμίνων, δηλαδή της δομής τους (τὴν

καὶ λήγουσα. Καὶ τὰ πάντα, ὡς ἐν συντόμῳ, σύμφωνα τῇ διαιρέσει καὶ τῇ ἐνώσει τῆς μεθόδου μηδὲν ὑπολειφθείσης ἐκστρέφει τὴν φύσιν. Ἡ γὰρ φύσις στρεφομένη εἰς ἑαυτὴν στρέφεται. Καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ τοῦ παντὸς κόσμου τῆς ἀρετῆς φύσις καὶ σύνδεσμος.

34. FRASER, Zosimos of Panopolis, 131-132.

όστοδετικήν τῶν καμίνων διαγραφὴν), ούτε στην εφαρμογή του, ούτως ὥστε να γίνουν ευτυχισμένοι και να νικήσουν τη φτώχεια, την ανίατη νόσο³⁵. Προφανώς τα σχεδιαγράμματα αυτά εμπεριέχονται σε αλχημικά βιβλία, όπως το *περὶ καμίνων* που χλεύάζουν οι αμαθείς αλχημιστές, τα οποία ἔτσι αντιστοιχίζονται πλήρως με τις προαναφερθείσες βίβλους καταζωγράφους του δεύτερου είδους γιατρών. Είναι ενδιαφέρον ότι πέρα από τη χρήση ενός ὀρου που ἔχει σχέση με την ανατομία (όστοδετική) προκειμένου

---

35. Ζώσιμος, *Περὶ τοῦ ὠ στοιχείου* 18.185-188, έκδ. MERTENS, 9: *Οὔτοι δὲ ἀποτυχόντες τῷ λιμῷ τελευτῶσι μὴ καταξιούντες τὴν ὄστοδετικήν τῶν καμίνων διαγραφὴν νοῆσαι καὶ ποιῆσαι, ἵνα μακάριοι γενόμενοι νικήσωσι πενίαν, τὴν ἀνίατον νόσον*. Βλ. τον σχολιασμό στο ἴδιο, 116 σημ. 111· FESTUGIÈRE, *La révélation*, 273 σημ. 6· MARTELLI, *Alchemy, Medicine and Religion*, 205 σημ. 10-11. Είναι αξιοσημείωτο ότι, πέραν του κειμένου του Ζωσίμου, υπάρχουν και άλλες αναφορές στο ελληνικό αλχημικό Corpus, ὅπου η φτώχεια παρουσιάζεται ως ανίατη νόσος, την οποία μπορεί να θεραπεύσει η αλχημεία. Βλ. A. COLINET, *Recettes alchimiques (Par. gr. 2419; Holkhamicus 109) – Cosmas le Hiéromoine, Chrysopée* [Les Alchimistes Grecs 11], Paris 2010, 93 σημ. 64, 117 σημ. 4.

Με αφορμή την παραπάνω παρατήρηση, θα ήθελα να σχολιάσω σύντομα ένα κείμενο που αποδίδεται στον Οστάνη (*Πρὸς Πετάσιον περὶ τῆς ἱερᾶς ταύτης καὶ θείας τέχνης*, CAAG 2, 261-262), το οποίο αναφέρει ότι *διὰ γὰρ τοῦ ἔρασμίον καὶ θείου ὕδατος τούτου πᾶν νόσημα θεραπεύεται. Ὁφθαλμοὶ βλέπουσι τυφλῶν, ὧτα ἀκούουσι κωφῶν, μογιάλιοι τρανῶς λαλοῦσιν* (261.12-14). Αφού περιγραφεῖ ο τρόπος παρασκευῆς του θείου ὕδατος, σημειώνεται ότι [...] *τὰ νεκρὰ ἀνιστᾶ καὶ τὰ ζῶντα νεκροῖ, τὰ σκοτεινὰ φωτίζει καὶ τὰ φωτεινὰ σκοτίζει, ὕδωρ θαλάσσιον δρᾶσεται, καὶ τὸ πῦρ ἀπολύει· καὶ ταῦτα διὰ μικρᾶς σταγόνης τὰ μολιβδοειδῆ χρυσοειδῆ ἐργάζεται, [...]* (262.12-15). Το θεῖον ὕδωρ παρουσιάζεται ως θαυματουργικά θεραπευτικό σε μια περιγραφή που ἔχει ιατρικό ενδιαφέρον. Ωστόσο, ὅπως υπογραμμίζουν οι εκδότες στη γαλλική μετάφραση, η γλώσσα του συγκεκριμένου κειμένου είναι αλληγορική και με τη λέξη *νόσημα* εννοεῖται η πενία (CAAG 3, 250 σημ. 3, 251 σημ. 1). Αυτή η ερμηνεία κατατάσσει το συγκεκριμένο κείμενο μεταξύ αυτῶν που παρουσιάζουν την πενία ως ασθένεια. Επιπλέον, ὅπως ἔχει παρατηρήσει ο M. PHILONENKO, *Un esprit ténébreux et puant (Alchimistes grecs 296, 13), Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 136.3 (1992), 651-662, εἰδ. 655-656, η αναφορά στη θεραπεία *τυφλῶν, κωφῶν* και *μογιάλων* στο κείμενο ἔχει ἀντληθεῖ ἀπὸ τον Ησαΐα 35.5-6, ὅπου ἐπίσης σημειώνεται (στ. 35.6) ὅτι [...] *ἐρράγη ἐν τῇ ἐρήμῳ ὕδωρ [...]*. Πάντα κατὰ τον Philonenko, το ὕδωρ στον Ησαΐα, που θαυματουργικά ἀναβλύζει στην ἐρημο, φαίνεται ὅτι συνδέθηκε με το *θεῖον ὕδωρ* του αλχημικού κειμένου, και η συσχέτιση αὐτή στη συνέχεια ὁδήγησε στη χρήση των στίχων του Ησαΐα περὶ *τυφλῶν* κτλ. Για τον Οστάνη, βλ. ἐπίσης F. SHERWOOD TAYLOR, *The Origins of Greek Alchemy, Ambix* 1.1 (1937), 30-47, εἰδ. 43, 45· LETROUIT, *Chronologie*, 87· EANS, λήμμα «Ostanēs, pseudo» (A. PANAINO). Για το *θεῖον ὕδωρ*, βλ. M. MARTELLI, "Divine Water" in the Alchemical Writings of Pseudo-Democritus, *Ambix* 56.1 (2009), 5-22 (ὅπου και η σχετική βιβλιογραφία).

να γίνει λόγος για τη δομή των καμίνων, η ίδια η φτώχεια χαρακτηρίζεται ως ασθένεια, σε μια μεταφορά ιατρικού χαρακτήρα. Εδώ ολοκληρώνεται η αναλογία του Ζωσίμου μεταξύ ιατρικής και αλχημείας και γίνεται σαφέστερο το νόημά της. Αν ένας ασθενής δεν βρει οσοδήποτε ιερέα να τον θεραπεύσει ή ένας αλχημιστής δεν επιτύχει με τις «καιρικές καταβαφές», τότε δεν χρειάζεται κανείς τους να απογοητευθεί. Μπορεί ο μὲν ένας να στραφεί σε έναν *ὄργανικόν* –θα λέγαμε– γιατρό, ο δε άλλος στη μέθοδο που αντιπροσωπεύει η *περὶ καμίνων βίβλος*. Αυτό όμως που τονίζεται είναι ότι οι αντίπαλοι του Ζωσίμου αρνούνται να πράξουν το δεύτερο, γεγονός που αποβαίνει σε βάρος τους³⁶.

Ο Ζώσιμος ενδεχομένως να αποβλέπει παράλληλα στην ανάδειξη ενός άλλου ζητήματος. Όταν αναφέρεται ότι ο ασθενής που δεν βρίσκει οσοδήποτε ιερέα δεν πρέπει να φοβηθεί μήπως πεθάνει, είναι πιθανόν να υποδηλώνεται η ισχυρή φήμη, που απολάμβαναν οι αιγύπτιοι ιερείς ως αδιαμφισβήτητοι ειδήμονες στον τομέα τους, η οποία καθιστούσε τον απλό λαό ταυτόχρονα περιδεή απέναντί τους και επιφυλακτικό έναντι διαφορετικών, μη παραδοσιακών, μεθόδων θεραπείας. Κατ' αναλογία, ο Ζώσιμος ενδέχεται να εννοεί ότι οι αντίπαλοί του αλχημιστές επιθυμούν τη διαίωναση του δαιμονικού ελέγχου επί των αλχημικών πρακτικών, και ότι οι ίδιοι φιλοδοξούν να αναγνωρίζονται ως οι μοναδικές αυθεντίες στον χώρο της αλχημείας. Για τον λόγο αυτό, ο Ζώσιμος πρεσβεύει ότι ο φιλόσοφος(-αλχημιστής) οφείλει να μελετά την ελληνική κειμενική παράδοση, δηλαδή την «αλχημική» –ιδίως την [ψευδο-]δημοκρίτεια– και, μάλλον, τη φιλοσοφική γραμματεία περί φύσης, και να εργάζεται στο εργαστήριο μεταχειριζόμενος καμίνους και ὄργανα, προκειμένου να κατανοήσει μέσω της εμπειρίας τις κρυμμένες υλικές και φυσικές αρχές. Με αυτόν τον τρόπο θα επιτύχει να αποτινάξει τον δαιμονικό έλεγχο επί των καταβαφών και να καταδείξει την ανεπάρκεια των αντιπάλων του³⁷.

Είναι σαφές ότι ο Ζώσιμος αποδίδει τεράστια σημασία στον αλχημικό εξοπλισμό, και, όπως φαίνεται, σε κείμενά του οι περιγραφές εξειδικευμένων οργάνων συνοδεύονταν από απεικονίσεις τους³⁸. Κανείς δεν γνωρίζει

36. FESTUGIÈRE, *La révélation*, 273 σημ. 3· MERTENS, *Zosime de Panopolis*, 116 σημ. 112.

37. MARTELLI, *Alchemy, Medicine and Religion*, 210-217.

38. MERTENS, *Zosime de Panopolis*, CXIII-CLXIX. Βλ. επίσης, S. LAZARIS, *Scientific, Medical and Technical Manuscripts*, στο *A Companion to Byzantine Illustrated*

βέβαια αν τα σχέδια των αλχημικών οργάνων, που σώζονται στα χειρόγραφα και συνοδεύουν κυρίως το δικό του έργο, απεικονίζουν τα πρωτότυπα σχέδια. Είναι σημαντικό, ωστόσο, ότι πρωτόλεια έστω σχέδια εξειδικευμένων αλχημικών οργάνων μεταφέρονταν μέσω των ειδικών βιβλίων και βοηθούσαν τους αναγνώστες να κατανοήσουν το κείμενο περαιτέρω.

Πέραν της αναλογίας μεταξύ ιατρικής και αλχημείας, υπάρχουν αναφορές στην ιατρική πρακτική που σχετίζονται με την προσοχή και τον επαγγελματισμό με τον οποίο πρέπει κάποιος να μεταχειρίζεται την ύλη. Απαντά λοιπόν σχετικά συχνά η παρότρυνση, που θα μπορούσε να αποδοθεί ως «κάν' το όπως οι γιατροί». Ο ψευδο-Δημόκριτος, η αρχαιότερη αλχημική αυθεντία, το έργο του οποίου χρονολογείται στον 1ο αιώνα μ.Χ., αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι αλχημιστές, και ειδικά οι νέοι και άπειροι, πρέπει να μιμούνται τους γιατρούς που παρασκευάζουν φάρμακα χωρίς βιασύνη αλλά ακολουθώντας τις φυσικές αρχές και ιδιότητες³⁹. Η θέση αυτή του ψευδο-Δημοκρίτου άσκησε μεγάλη επίδραση· τον 6ο αιώνα ο αλχημικός συγγραφέας Ολυμπιόδωρος τη συνοψίζει ως εξής: «να γίνετε σαν τους γιατρούς, προκειμένου να κατανοείτε τις φύσεις, [αφού] οποτεδήποτε θελήσουν να παρασκευάσουν ένα φάρμακο που κάνει καλό στην υγεία, δεν επιχειρούν να το πράξουν με απερίσκεπτη παρόρμηση»⁴⁰. Για άλλη μια φορά τονίζεται η ανάγκη να ακολουθεί ο αλχημιστής μια αυστηρή μεθοδολογία, όπως οι γιατροί.

Manuscripts, επιμ. V. TSAMAKDA [Brill's Companions to the Byzantine World 2], Leiden – Boston, MA 2017, 55-113, ειδ. 70-72.

39. Ψευδο-Δημόκριτος, *Περὶ πορφύρας καὶ χρυσοῦ ποιήσεως· φυσικὰ καὶ μυστικὰ* 15.157-165, έκδ. M. MARTELLI, *The Four Books of Pseudo-Democritus* [Sources of Alchemy and Chemistry 1], Leeds 2013, 96. Για τον ψευδο-Δημόκριτο, βλ. την εισαγωγή στο ίδιο.

40. Ολυμπιόδωρος, *Εἰς τὸ Κατ' ἐνέργειαν Ζωσίμου*, 103.12-14: «Γίνεσθε παῖδες ἰατρῶν, ἵνα νοήτε τὰς φύσεις, ὁπνίκα αὐτὸ ὑγιεινὸν φάρμακον κατασκευάσαι βουλόμενοι, τοῦτο οὐκ ἀκρίτῳ ὁρμῇ πράττειν ἐπιχειροῦσιν». Για τον Ολυμπιόδωρο, βλ. ενδεικτικά EANS, λήμμα «Olympiodōros of Alexandria (Alch.)» (C. VIANO): Η ΙΔΙΑ, *Olympiodore l'alchimiste et les présocratiques: une doxographie de l'unité (De arte sacra, § 18-27)*, στο *Alchimie*, επιμ. KAHN – MATTON, 95-150· Η ΙΔΙΑ, *Olympiodore l'alchimiste et la taricheia. La transformation du minerai d'or: technè, nature, histoire et archéologie*, στο *Greek Alchemy*, επιμ. NICOLAIDIS, 59-69.

Ο Στέφανος ο Αλεξανδρεύς χαρακτηρίζει την αλχημεία ως «θεωρητική πράξη» και «πρακτική θεωρία»⁴¹, καθώς συνδυάζει τη θεωρία με την πράξη, όπως και η ιατρική. Καθόλου τυχαία, η σύνδεση αλχημείας και ιατρικής απαντά και στο δικό του έργο. Καταρχάς, αναφέρει ότι συγκεκριμένες ουσίες (π.χ. *τέφρα*, *ἄσβεστος*, *γύψος*), καθώς και όσες αφού αποτεφρωθούν καταλήξουν σε λευκή στάχτη, μπορούν να χρησιμοποιηθούν τόσο στην ιατρική θεραπεία όσο και στην παρασκευή βαφών για την επεξεργασία υλικών⁴². Στη συνέχεια, διαχωρίζει τις ουσίες σε δύο κατηγορίες: εκείνες που κατακαίγονται μέχρι να γίνουν στάχτη και χρησιμοποιούνται από τους γιατρούς και όσες «αναγεννώνται» και είναι κατάλληλες για να χρησιμοποιηθούν στην *εὐσύνετον τέχνην*, δηλαδή στην αλχημεία⁴³. Τέλος, ο Στέφανος αναφέρεται στον χαλκό και γράφει ότι αφού καεί και «ανακάμψει» (*ἀνακαμφθεις*) μέσω *ρόδινου ἐλαίου*⁴⁴ και «έκτιναχθεί» (*έκτιναχθεις*) –και αυτή η διαδικασία επαναληφθεί πολλές φορές– τότε γίνεται καλύτερος από χρυσό και απαλλάσσεται από κάθε στίγμα. Η «ανάκαμψη» του χαλκού γίνεται *διὰ βαφῆς* και επιτυγχάνεται τόσο *θείως* όσο και *ιατρικῶς*⁴⁵. Το ε-

41. Στέφανος Αλεξανδρεύς, *Τῆς μεγάλης καὶ ἱερᾶς ταύτης τέχνης περὶ χρυσοποιΐας* 1.44, έκδ. Μ. Κ. ΡΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, *Stephanos von Alexandria und sein alchemistisches Werk: Die kritische Edition des griechischen Textes eingeschlossen*, Athen 2017, 158.

42. Στέφανος, *Περὶ χρυσοποιΐας* 3.34-40, έκδ. ΡΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, 168: *Ἔστιν οὖν ἀντὶ πολλῶν κατανοήσαντα εὐρεῖν, ὅτι ἡ τέφρα ἢ πολλὰ ποιοῦσα ἔργα, μάλιστα τὰ βαφικὰ, ἐὰν μὴ ὀλίγον ἢ τίτανος καὶ ἡ ἄσβεστος καὶ ἡ γύψος καὶ ἡ φέκλη καλουμένη καὶ τὸ ἀφροσέληνον καὶ ὅσα τοιαῦτα εἶδη καιόμενα καὶ ἀποτεφρούμενα ποιοῦσι σποδὸν λευκὴν, ἔργα μεγάλα ἐπαγγέλλονται καὶ εἰς ἰατρείας καὶ εἰς χρωῖσεις πάσας τὰς βαφικὰς μέχρι καὶ ὑέλων καὶ μαργάρων. Βλ. τον σχολιασμό στο ίδιο, 87, 136.*

43. Στέφανος, *Περὶ χρυσοποιΐας* 3.53-55, έκδ. ΡΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, 169: *Καὶ ὅσα μὲν οὖν ἔχει ὑμῖν ἀποδείξει ἀπὸ τῶν τετεφρωμένων καὶ ἐσποδωμένων, ἔσται ἰατρικῆς ἐπιστήμονος· ὅσα δὲ καὶ εἰς παλιγγενεσίαν ἔρχονται, εἰς εὐσύνετον τέχνην. Βλ. τον σχολιασμό στο ίδιο, 87, 109-110, 137.*

44. Σε παρόμοιες αναφορές σε άλλα αλχημικά κείμενα ἀντὶ γὰρ *ρόδινον ἔλαιον* γίνεται λόγος γὰρ *νιτρέλαιον*, βλ. κυρίως CAAG 2, 182.6-7: *«Ὁ χαλκὸς καεῖς θείῳ καὶ ἀνακαμφθεις νιτρέλαιῷ καὶ ἐκτιναχθεις, καὶ πολλάκις τὰ αὐτὰ παθῶν, χρυσὸς κρεῖττον ἀσκίαστος γίνεται»*· ἐπίσης, στο ίδιο, 134.5-6 καὶ 12-18· πρβλ. 38.7-8, 91.9-10, 123.4-5, 147.13, 155.10-11, 360.27-361.1, 450.10-11. Βλ. ΡΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, *Stephanos von Alexandria*, 88 σημ. 43, 136 καὶ σημ. 349, 141 σημ. 379. ΓΙΑ ΤΟ *νιτρέλαιον*, βλ. ἐπίσης Ε. Ο. VON LIPPMANN, *Entstehung und Ausbreitung der Alchemie*, τ. 1, Berlin, 1919, 39, 87.

45. Στέφανος, *Περὶ χρυσοποιΐας* 3.72-76, έκδ. ΡΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, 169: *Οὕτω καὶ ὁ χαλκός, καυθεις καὶ ἀνακαμφθεις ῥοδίνῳ ἐλαίῳ καὶ ἐκτιναχθεις, καὶ πολλάκις τοῦτο παθῶν, χρυσοῦ κρεῖττων ἀσκίαστος γίνεται. Τοῦτο δὲ τριπλοῦν χρῆ ἐκδέχεσθαι, εἷς τε τὸ ἄβαφον*

πίρρημα *ιατρικῶς* σημαίνει «μέσω ιατρικών μεθόδων», και στην προκειμένη περίπτωση θα μπορούσαμε ενδεχομένως να υποθέσουμε ότι σχετίζεται με την προηγηθείσα αναφορά στο *ρόδιον ἔλαιον*, η χρήση του οποίου απαντά συχνά σε ιατρικά κείμενα⁴⁶. Όσο για το *θειῶς*, αν και συνήθως απο-

---

καὶ τὸ βαπτόμενον καὶ τὸ βάπτων. Καὶ γὰρ διὰ βαφῆς ἀνακάμπεται, κἄν τε θειῶς, κἄν τε ἱατρικῶς. Βλ. τον σχολιασμό στο ίδιο, 88, 137. Η εκδότρια του κειμένου Μαρία Παπαθανασίου μου εξέφρασε την άποψη ότι η περιγραφόμενη κατεργασία χαλκού παραπέμπει σε αντιδράσεις οξειδωσης (*καυθείς*) και αναγωγής (*ἀνακαμφθείς*), οι οποίες καταλήγουν στην εξαγωγή (*έκτιναχθείς*) μεταλλικού χαλκού από το καμίνι, διαδικασία που επαναλαμβάνεται για την επίτευξη μεγαλύτερης καθαρότητας. Για το ίδιο ζήτημα, η χημικός Μαρία Μποτσιβάλη θεωρεί ότι η κατεργασία υποδεικνύει μία σχετικά ήπια διεργασία καθαρισμού μεταλλικού χαλκού, ώστε να γίνει ασκίαστος, να λάμψει σαν χρυσός. Έτσι, ο μεταλλικός χαλκός αφού καεί (θερμανθεί) προς απομάκρυνση επικαθημένων υλικών, «ανακάμπεται» (επανέρχεται) με ρόδινο έλαιο (ροδέλαιο), το οποίο και στη συνέχεια εκτινάζεται. Ευχαριστώ τις κυρίες Παπαθανασίου και Μποτσιβάλη, οι οποίες πρόθυμα συζήτησαν μαζί μου γύρω από αυτό το απαιτητικό χωρίο και μου επέτρεψαν να αναφερθώ στις απόψεις τους. Με τη σειρά μου, θα ήθελα να κάνω ορισμένες επισημάνσεις. Ως προς το *ἀνακαμφθείς*, πρέπει να σημειωθεί ότι ο αλχημικός συγγραφέας Συνέσιος αναφέρει (α' μισό 4ου αι.) τον όρο *ἀνάκαμψις* μάλλον σε σχέση με μία διαδικασία κατά την οποία ο υδράργυρος αποτελεί το μέσο που μεταφέρει το νέο χρώμα, ή αλλιώς «ψυχή»/«πνεύμα», σε ένα μεταλλικό σώμα. Το σώμα έχει προηγουμένως «σκοτωθεί», αποχωρισθεί την «ψυχή» του, και με τον προαναφερθέντα τρόπο επιτυγχάνεται η «ανάκαμψη», η «επαναφορά» του. Βλ. Συνέσιος, *Πρὸς Διόσκορον εἰς τὴν βίβλον Δημοκρίτου ὡς ἐν σχολίαις* 19.310-312, έκδ. MARTELLI, *The Four Books of Pseudo-Democritus*, 148· σχολιασμός 249 σημ. 33, επίσης 245-246 σημ. 17. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ίδιος ο Στέφανος αναφέρει ότι *ὁ χαλκὸς ὡς ἄνθρωπος καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα ἔχει. [...] Ἡ ψυχὴ μὲν τὸ λεπτομερὲς ἐν αὐτῷ τὸ δι' οἰκονομίας προερχόμενον, τουτέστι τὸ βαπτικὸν πνεῦμα. Τί δέ ἐστι τὸ σῶμα; Τὸ βαρὺ καὶ ἔνυλον καὶ γεῶδες καὶ σκιὰν ἔχον* (*Περὶ χρυσοποιίας* 8.103-109, έκδ. ΡΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, 210-211). Θεωρώ, επίσης, ότι η παρουσία του *ρόδινου ἐλαίου* στο κείμενο εγείρει ερωτηματικά, ειδικά λόγω της χρήσης *νιτρελαίου* σε παρόμοιες αναφορές σε άλλα αλχημικά κείμενα (βλ. παραπάνω σημ. 44), καθιστώντας δύσκολη μια βέβαιη ερμηνεία του χωρίου. Είναι ενδιαφέρον πάντως ότι η λέξη *νίτρον*, το πρώτο συνθετικό της λέξης *νιτρέλαιον*, ερμηνεύεται στο *Λεξικὸν κατὰ στοιχείον τῆς χρυσοποιίας* ως [...] *θειὸν λευκὸν ποιοῦν χαλκὸν ἀσκίαστον· τὸ αὐτὸ ἀφρόνιτρον, καὶ ῥυτίνη γῆ* (CAAG 2, 11.17-18), και μία από τις ερμηνείες του *θειου λευκοῦ* στο ίδιο λεξικό είναι [...] *αἰθάλη ὑδραργύρου παγεῖσα μετὰ τοῦ λευκοῦ συνθέματος* (στο ίδιο, 7.20-21· για άλλες ερμηνείες, βλ. 8.1 και 8.22).

46. Μια συνδυαστική αναζήτηση της ρίζας των λέξεων *ρόδιον* και *έλαιον* στο *The-saurus Linguae Graecae* αρκεί για να φανεί η συχνότητα των αναφορών στην ελληνική ιατρική γραμματεία (τελευταία επίσκεψη: Ιούνιος 2020).

δίδεται ως «μέσω της θείας πρόνοιας» ή «με θεϊκό τρόπο»⁴⁷, η Μαρία Παπαθανασίου το ερμηνεύει «μέσω του θειαφιού»⁴⁸. Τόσο η αμφισημία της λέξης *θειῶν* –που αναλόγως σημαίνει «θεϊκό» (επιθ.) ή «θειάφι» (ουσ.)–⁴⁹ όσο και η αναφορά σε θειάφι σε παλαιότερες παρόμοιες αναφορές⁵⁰ συνηγορούν προς αυτή την άποψη. Μολονότι τα προαναφερθέντα δεν εξαντλούν τις αναφορές του Στεφάνου σε θέματα ιατρικού ενδιαφέροντος⁵¹, καθιστούν προφανές ότι παρουσιάζει την εξοικείωση με ορισμένες ιατρικές μεθόδους ως βασικό εφόδιο όποιου ασχολείται σοβαρά με την αλχημεία.

Ο Στέφανος θεωρείται ότι έχει ασκήσει εμφανή επίδραση στα τέσσερα λεγόμενα «αλχημικά ποιήματα»⁵², τα οποία χρονολογούνται γύρω στον 7ο-8ο αιώνα και αποδίδονται στον Ηλιόδωρο, τον Θεόφραστο, τον Ιερόθεο και τον Αρχέλαο αντίστοιχα⁵³. Ο Günther Goldschmidt θεώρησε ότι, με εξαίρεση το πρώτο ποίημα, τα υπόλοιπα είναι ψευδεπίγραφα και ότι και τα τέσσερα έχουν γραφεί από έναν συγγραφέα, ο οποίος πιθανότατα είναι ο Ηλιόδωρος⁵⁴. Από αυτά τα ποιήματα, εκείνο που αποδίδεται στον «φιλόσο-

---

47. LSJ, λήμμα «θεῖος A.III»· LAMPE, *Patristic Greek Lexicon*, λήμμα «θειῶς». Ο F. SHERWOOD TAYLOR (*The Alchemical Works of Stephanos of Alexandria, Part II, Ambix* 2.1 [1938], 39-49, εἰδ. 41) μεταφράζει στη συγκεκριμένη περίπτωση με αυτό τον τρόπο το *θειῶς* («divinely»).

48. PΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, *Stephanos von Alexandria*, 88, 137.

49. LSJ, λήμματα «θειῶν A», «θεῖος A».

50. Π.χ., CAAG 2, 182.6-7 (βλ. παραπάνω σημ. 44)· 182.23-24: «Τὸν ἡμέτερον χαλκὸν καῦσον τῷ θείῳ, καὶ ἐκτιναχθεῖς, ἔσται ἀσκίαστος».

51. Βλ. ενδεικτικά Στέφανος, *Περὶ χρυσοποιίας* 3.100-106, ἐκδ. PΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, 170.

52. G. GOLDSCHMIDT, *Heliodori carmina quattuor ad fidem codicis Casselani* [Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 19.2], Giessen 1923, 16-21· C. A. BROWNE, *The Poem of the Philosopher Theophrastos Upon the Sacred Art: A Metrical Translation with Comments Upon the History of Alchemy, The Scientific Monthly* 11.3 (1920), 193-214, εἰδ. 193-194.

53. Για τους «αλχημικούς ποιητές», βλ. LETROUIT, *Chronologie*, 82-83· EANS, λήμμα «Hēliodōros (pseudo?) et alii» (C. VIANO)· BROWNE, *The Poem of the Philosopher Theophrastos: οἱ Ἰδιοί, Rhetorical and Religious Aspects of Greek Alchemy. Including a Commentary and Translation of the Poem of the Philosopher Archelaos Upon the Sacred Art, Part I, Ambix* 2.3-4 (1946), 129-137· Part II, *Ambix* 3.1-2 (1948), 15-25. Να σημειωθεί, ωστόσο, ὅτι ὁ M. D. LAUXTERMANN (*Byzantine Poetry from Pisides to Geometres: Texts and Contexts*, τ. 2 [Wiener Byzantinistische Studien 24.2], Vienna 2019, 205-207) ἔχει χρονολογήσει τα αλχημικά ποιήματα γύρω στον 5ο - πρώιμο 6ο αἰώνα, βάσει κυρίως της μετρικής ανάλυσής τους.

54. GOLDSCHMIDT, *Heliodori carmina quattuor*, 11-15.

φο Θεόφραστο» περιέχει ενδιαφέρουσα αναφορά στην ιατρική. Το κείμενο κάνει λόγο για σοφιστάς, οι οποίοι είναι μνημένοι στα μυστικά της γνώσης και εξοικειωμένοι, πέραν της αλχημείας, με ένα ευρύτατο φάσμα τεχνών και πεδίων του επιστητού, τα οποία θα αποδίδαμε ως φυσική φιλοσοφία, αστρονομία/αστρολογία, ιατρική, φυτολογία, ορυκτολογία και ζωολογία. Ως προς την ιατρική, είναι ενδιαφέρον ότι το ποίημα δεν κάνει μια απλή αναφορά αλλά υπογραμμίζει ιδιαίτερα τη σημασία της νοσολογίας και της πρόγνωσης, των οποίων οι «σοφιστές» αυτοί είχαν καλή γνώση⁵⁵.

Η επίδραση της ιατρικής στην αλχημεία εκτείνεται και στην υιοθέτηση ιατροφαρμακευτικών όρων από τη δεύτερη. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η χρήση της λέξης *ξηρίον*. Το *ξηρίον* σε ιατρικό συγκείμενο δηλώνει ένα φαρμακευτικό παρασκεύασμα σε μορφή σκόνης για τη θεραπεία τραυμάτων⁵⁶. Στην αλχημεία λαμβάνει θεμελιώδη σημασία, καθώς συνιστά τον παράγοντα της μεταστοιχείωσης, την ουσία εκείνη που δρα ως καταλύτης στη μεταμόρφωση της ύλης. Έχει μορφή σκόνης και χωρίζεται σε δύο είδη, ένα που μετατρέπει τα μέταλλα σε χρυσό και ένα που τα μεταμορφώνει σε άργυρο⁵⁷. Μάλιστα, στο αλχημικό κείμενο που αποδίδεται στον Νικηφόρο Βλεμμύδη (13ος αι.) το *ξηρίον* έχει χρώμα *όξυπόρφυρον* και χρησιμοποιείται για τη μετατροπή αργύρου σε χρυσό⁵⁸. Σημειωτέον ότι οι Άραβες μετέτρεψαν τον όρο *ξηρίον* σε *al-iksīr*, οι δυτικοί τον παρέλαβαν από τους Άραβες και τον απέδωσαν ως *elixir(-ium)*, ενώ στα νέα ελληνικά επέστρεψε ως αντιδάνειο με τη μορφή *ελιξήριο*⁵⁹. Με παρόμοια λογική

---

55. «Θεόφραστος», *Περὶ τῆς θείας τέχνης διὰ στίχων ἰάμβων*, στ. 33-42, έκδ. GOLDSCHMIDT, *Heliodori carmina quattuor*, 35. Βλ. M. MARTELLI, Galen in the Late Antique, Byzantine, and Syro-Arabic Alchemical Traditions, στο *Brill's Companion to the Reception of Galen*, επιμ. P. BOURAS-VALLIANATOS – B. ZIPSER [Brill's Companions to Classical Reception 17], Leiden – Boston, MA 2019, 577-593, ειδ. 580-582, όπου η αναφορά στην ιατρική επιπλέον εντάσσεται στο γαληνικό πλαίσιο της.

56. Για τη λέξη *ξηρίον*, βλ. τα οικεία λήμματα στα: LSJ· E. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100-1669*, τ. 12, Θεσσαλονίκη 1993.

57. Πελάγιος, *Περὶ τῆς θείας ταύτης και ἱερᾶς τέχνης*, CAAG 2, 260.3-4: *εἰ χρυσὸς ἢ ἄργυρος ὡς δύο βαφῶν ποιητικὰ ποιεῖται ξηρία, [...]*.

58. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Περὶ τῆς ψοχρυσοποιίας*, CAAG 2, 457.11-17.

59. Για το *ξηρίον* σε αλχημικό πλαίσιο, βλ. L. M. PRINCIPE, *The Secrets of Alchemy*, Chicago, IL – London 2013, 26, 39· PΑΡΑΘΑΝΑΣΣΙΟΥ, *Stephanos von Alexandria*, 128-133· S. ΜΑΗΔΗΑΣΣΑΝ, Elixirs of Mineral Origin in Greek Alchemy, *Ambix* 24.3 (1977), 133-142.

χρησιμοποιείται και ο όρος *φάρμακον*, προκειμένου να δηλώσει ένα παρασκευάσμα, ενίοτε σε υγρή μορφή, για μεταλλουργική βαφή⁶⁰.

Κλείνοντας, θα γίνει μια σύντομη αναφορά στη χρήση της *materia medica* από τους αλχημικούς συγγραφείς. Τα σχετικά κείμενα περιγράφουν τη χρήση φυτών, βοτάνων, ορυκτών, αλάτων κ.ά., υλικών που αποτελούσαν απαραίτητα συστατικά για διάφορα στάδια του αλχημικού έργου. Ήταν συνεπώς απολύτως λογικό ορισμένες φορές οι περιγραφές των διάφορων υλικών και ουσιών να αντλούνται από την υπάρχουσα ιατροφαρμακευτική γραμματεία. Με αυτό τον τρόπο ταύτιζαν με ασφάλεια τις ονομασίες των ουσιών στις αλχημικές συνταγές με τις αξιόπιστες ιατροφαρμακευτικές περιγραφές τους. Ένα τέτοιο παράδειγμα απαντά στον (αλ) χημικό παπύρινο κώδικα του Λέιντεν, στον οποίο περιγραφές συγκεκριμένων ουσιών (*άρσενικόν, σανδαράκη, χρυσοκόλλα, στυπτηρία, υδράργυρος* κ.ά.) έχουν αντληθεί από το *Περί ὕλης ἰατρικῆς* του Διοσκοουρίδη και έχουν αντιγραφεί στις τρεις τελευταίες σελίδες του (14-16) υπό τον τίτλο «*Διοσκορίδου ἐκ τοῦ περὶ ὕλης*»⁶¹. Σημειωτέον όμως ότι έχει αντιγραφεί μόνο το κομμάτι εκείνο της περιγραφής που χρησιμεύει στην αναγνώριση και ταυτοποίηση των ίδιων ουσιών, οι οποίες απαντούν στις συνταγές του παπύρου που έχουν προηγηθεί, και όχι το τμήμα με τις θεραπευτικές ιδιότητες⁶². Η πρακτική της χρήσης των ιατροφαρμακευτικών περιγραφών γινόταν ακόμη πιο σημαντική από τη στιγμή που συχνά το όνομα ενός υλικού χρησιμοποιείτο ως κωδική ονομασία (Deckname) για να δηλωθεί ένα άλλο, προκειμένου να δημιουργείται σύγχυση στους αμύητους⁶³. Ωστόσο, αυτό κατέστησε αναπόφευκτη τη σύγχυση τόσο στους αμύητους όσο και στους μυη-

---

60. Για τον όρο, βλ. LSJ, λήμμα «φάρμακον». Βλ. ενδεικτικά Ζώσιμος, *Περί θείων, CAAG 2*, 177.10-12: [...] βουλόμενοι ἐπιδείξασθαι τὴν τοῦ φαρμάκου δύναμιν, σκευὴ τὰ ἀργύρου λαμβάνοντες, καὶ τὸ ἥμισυ χρίσαντες, τὸ φάρμακον ὀπτοῦσι καὶ ἐκφέρουσι τὸ σκεῦος κεχρυσωμένον τὸ μέρος τὸ χρισθέν. Για τον όρο *φάρμακον* στον ψευδο-Δημόκριτο, βλ. MARTELLI, "Divine Water", 13. Για τον ίδιο όρο στον Στέφανο τον Αλεξανδρέα, βλ. PAPATHANASSIOU, Stephanus of Alexandria: Pharmaceutical Notions, 121-122, 124· Η ΙΔΙΑ, *Stephanos von Alexandria*, 110-111, 132, 134-135.

61. *Papyrus de Leyde*, 109.

62. M. MARTELLI, *Medicina ed alchimia. "Estratti galenici" nel Corpus degli scritti alchemici siriaci di Zosimo, Galenos 4* (2010), 207-228, εἰδ. 227· Ο ΙΔΙΟΣ, *Galen*, 577.

63. Περί των Decknamen, βλ. B. VICKERS, *The Discrepancy Between res and verba in Greek Alchemy*, στο *Alchemy Revisited*, επιμ. Z. R. W. M. VON MARTELS, Leiden 1990, 21-33· PRINCIPE, *Secrets*, 18.

μένους, γεγονός που φανερώνει έναν επιπλέον λόγο για τον οποίο οι ιατροφαρμακευτικές περιγραφές ήταν πολύτιμες.

Συνοψίζοντας, μέσα από αυτή την κάθε άλλο παρά εξαντλητική πραγμάτευση των αναφορών στην ιατρική σε ελληνικά αλχημικά κείμενα, έγινε προσπάθεια να παρουσιασθεί η επίδραση που από πολύ νωρίς αυτή άσκησε στη διαμόρφωση της αλχημείας. Η ιατρική δεν προσέφερε στους αλχημικούς συγγραφείς μόνο μια αναλογία, αντιστοιχίζοντας τη θεραπεία του σώματος με τη θεραπεία της ύλης στο πλαίσιο ενός αναλογικού συλλογισμού. Παρείχε και ένα από τα μεθοδολογικά πρότυπα στη βάση των οποίων επιχειρήθηκε να νομιμοποιηθεί η αλχημεία. Οι αλχημικοί συγγραφείς που έδρασαν στο ελληνορωμαϊκό και στη συνέχεια στο βυζαντινό περιβάλλον ανέδειξαν τη σχέση μεταξύ αλχημείας και ιατρικής, η στενή διασύνδεση όμως των δύο εντοπίζεται κατόπιν, στον ισλαμικό κόσμο αλλά ιδιαίτερα στη Δύση, όπου η «ιερά τέχνη» εκτός από τη μεταστοιχείωση των μετάλλων κατέληξε να αποσκοπεί και στην παρασκευή φαρμάκων.

ISBN: 978-960-466-241-8

Τυπώθηκε στο ΕΚΠΑ
Σταδίου 5, 105 62 Αθήνα
Τηλ. : 210 368 9374-5, 210 368 9391, 210 368 9388